

**WELINGELICHTE KRINGEN? DE POLITIEKE BERICHTGEVING
VAN DE NEDERLANDSE AMBASSADE IN ISTANBUL
IN DE EERSTE WERELDOORLOG**

Erik Jan Zürcher¹

Bronnen voor de Turkse geschiedenis in de Eerste Wereldoorlog

De archiefpolitiek van de Republiek Turkije vormt voor de historici van het Midden-Oosten in de nieuwe tijd een tantaluskwelling. Het kan zonder overdrijving gezegd worden dat van alle Islamitische staten juist het Osmaanse Rijk over verreweg de rijkste archieven beschikt. Aan de andere kant is het buitengewoon restrictieve beleid van de beheerder van de meeste van deze archieven, de Turkse regering, ten aanzien van toegang tot de archivalia een voortdurende bron van ergernis voor de historici en Turkologen. Zowel vanuit de Amerikaanse als vanuit de Britse Turkologie zijn de laatste jaren acties ondernomen om de Turkse regering op haar verantwoordelijkheid tegenover de internationale wetenschappelijke wereld te wijzen, maar deze initiatieven lijken weinig effect te hebben gesorteerd. Voor de periode rond de Eerste Wereldoorlog zijn de Osmaanse staatsarchieven, opgenomen in het Archief van het Bureau van de Minister-President, nagenoeg hermetisch gesloten. Dit is ongetwijfeld de voornaamste reden waarom de laatste vijftien tot twintig jaar zo weinig studies over deze periode zijn verschenen. De studies die verschenen zijn, met name de artikelen van Feroz Ahmad² en Doğu Ergil³ en het werk van Zafer Toprak⁴, houden

1. Erik-Jan Zürcher (1953). Studeerde Turks met Arabisch als kandidaatsbijvak en Perzisch en Moderne Geschiedenis als doctoraalbijvakken aan de Rijksuniversiteit Leiden. Doctoraal-examen 1977. Promotie aan de Rijksuniversiteit Leiden 1984. Sinds 1977 werkzaam aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, sinds 1988 als universitair hoofddocent Geschiedenis van het Midden-Oosten.

2. Feroz Ahmad, 'Doğmakta Olan bir Burjuvazının Oykusu: Genç Türklerin Sosyal ve Ekonomik Politikası 1909-1918,' in: Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*. Istanbul, Kaynak, 1985, pp. 34-80, een vertaling van: Feroz Ahmad, 'Vanguard of a Nascent Bourgeoisie. The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918,' in: Osman Okyar en Halil İnalcık, (eds.) *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920. Social and Economic History of Turkey 1071-1920*. Ankara, 1980.

3. Doğu Ergil, 'A Reassessment. The Young Turks, Their Politics and Anti-colonial Struggle.' *Islamic Culture* 49(1975), pp. 75-149.

4. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" 1908-1918*. Ankara, Yurt, 1982.

zich voornamelijk bezig met de sociaal-economische ontwikkelingen. Voor de militaire en politieke geschiedenis is Yusuf Hikmet Bayurs *Türk İnkılâbı Tarihi*⁵ nog steeds het werk met de meeste autoriteit, maar ook dit is niet op primair materiaal gebaseerd. Jehuda Wallachs studie van de Duitse militaire missies in Turkije⁶ is een grondige detailstudie van een belangrijk aspect van de politiek uit de periode '14-'18, maar het is gebaseerd op Duits, niet op Turks archiefmateriaal.

Natuurlijk verschenen in de jaren na de Eerste Wereldoorlog, naast de officiële militaire geschiedenissen van de oorlogvoerende naties, ontelbare memoires van al diegenen die een belangrijke rol in de oorlog hadden gespeeld, of althans de overtuiging waren toegedaan dat zij dat hadden. Wat betreft de oorlog in het Midden-Oosten hebben we, behalve over getuigenissen van Britse en Franse militairen, ook de beschikking over een aantal memoires van leden van de Duitse militaire missie in het Osmaanse Rijk (die van het hoofd van de missie, Liman von Sanders⁷, van Kannengiesser⁸ en van Kress von Kressenstein⁹, om alleen de meest vooraanstaande officieren te noemen), van Turkse officieren (zoals Ahmet İzzet Pasha¹⁰, Kâzım Karabekir Pasha¹¹, Halil Pasha¹², Ali İhsan

5. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*. Ankara, Turk Tarih Kurumu, 1940-1967. (10 Vols.)

6. Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussisch-Deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*. Düsseldorf, Droste, 1976.

7. Otto Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*. Berlin, Scherl, 1919.

8. Hans Kannengiesser, *Gallipoli. Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915*. Berlin, 1927.

9. Friedrich, Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Turken zum Suezkanal*. Berlin, 1938.

10. Ahmet İzzet Furgaç, *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha*. Leipzig, Koehler, 1927.

11. Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*. Istanbul, 1937.

12. M. Taylan Sorgun, ed., *Bitmeyen Savaş. Kutulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*. Istanbul: Yedi Gün, 1972.

Welingelichte kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

Pasha¹³, Selâhattin Adıl Pasha¹⁴ en niet te vergeten Mustafa Kemal Pasha (Ataturk)¹⁵ en van leiders van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang (Cemal Pasha¹⁶, Talât Pasha¹⁷, Cavit Bey¹⁸ en Halil Bey¹⁹).

Het aantal buitenlandse waarnemers dat de kans kreeg de situatie in het Osmaanse Rijk van nabij te observeren liep natuurlijk na het uitbreken van de vijandelijkheden tussen het Osmaanse Rijk en de Entente snel terug. Zowel de diplomaten als de onderdanen van de Entente staten moesten in oktober 1914 het land verlaten. De enige Engelsen die daarna gedurende de oorlog nog in Istanbul kwamen en naderhand in hun memoires verslag deden van hun ervaringen, waren militairen die in 1916 bij de omsingeling en overgave van het Britse expeditieleger in Kut al-Imara gevangen werden genomen en uiteindelijk in de Osmaanse hoofdstad belandden.²⁰ De archieven van het Britse Foreign Office in the Public Record Office en de archieven van het Quai d'Orsay in Parijs, die voor andere periodes intensief gebruikt worden bij ontstentenis van de Turkse documenten, kunnen ons voor de vier jaren die volgden op oktober 1914, niet helpen.

13. Ali İhsan Sâbîs, *Harb Hatıralarım*. Vol. 1, 2. Istanbul, İnkılâp, 1943, 1951.

14. Selâhattin Adıl, *Hayat Mucadeleri. Selahattin Adıl Pasa'nın Hatıraları*. Istanbul, 1982. [eigen uitgave].

15. Ayşe Afetinan, M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983.

16. Ahmet Cemal, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*. New York, Doran, 1922. Herdruk: New York, Arno, 1973.

17. Mehmet Kasım, (ed.), *Talat Pasa'nın Anıları*. Istanbul, Say, 1986. Heruitgave in gemoderniseerd Turks van: Enver Bolayır, (ed.), *Talat Pasa'nın Hatıraları*. Istanbul, Bolayır/Güven, 1946.

18. Cavits memoires zijn gedurende 1945 door zijn vriend Hüseyin Cahit Yalın in diens krant *Tanin* gepubliceerd.

19. İsmail Arar, (ed.), *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*. Istanbul, Hürriyet Vakfı, 1986.

20. Zoals bijvoorbeeld Harold Armstrong, *Turkey in Travail*. Londen, The Bodley Head, 1927 en Francis Yeats-Brown, *Golden Horn*. Londen, Gollancz, 1932.

De belangrijkste toegankelijke archiefcollecties voor de oorlogsjaren zijn zonder twijfel de Duitse, zowel de diplomatieke (in het archief van het Auswartiges Amt te Bonn) als de militaire (Militärarchiv in Freiburg). Deze archieven zijn ontegenzeggelijk zeer rijk, maar het zijn natuurlijk de archieven van een overheid die partij was in de Eerste Wereldoorlog, ook in het Midden-Oosten, en, hoewel de Duitse archieven bij het ontbreken van de Turkse ongetwijfeld onvervangbaar zullen blijven, zou het interessant kunnen zijn dit materiaal aan te vullen met de rapportage van de vertegenwoordigers van die staten die in de Eerste Wereldoorlog neutraal bleven. In deze context komt als eerste de rapportage van de Amerikaanse ambassade in Istanbul in gedachten. Ik heb geen directe ervaring met dit materiaal, dat opgenomen is in de United States Archives in Washington, DC, maar ook zo meen ik dat er twee factoren zijn die de, overigens onbetwifelbare, waarde van dit materiaal verminderen. In de eerste plaats loopt de rapportage maar tot april 1917, toen de diplomatieke betrekkingen tussen het Osmaanse Rijk en de Verenigde Staten werden afgebroken. In de tweede plaats blijkt zowel uit de memoires van ambassadeur Morgenthau²¹ als uit die van zijn assistent Einstein dat beiden verre van onbevooroordeeld waren. De gepubliceerde memoires van Morgenthau en Einstein²² maken heel duidelijk deel uit van de Amerikaanse oorlogsinspanning, iets dat geheel verklaarbaar is, als we naar de verschijningsdata van de beide boeken kijken (resp. 1918 en 1917). Ze vertonen beide in toon en in inhoud grote overeenkomst met een bekend propagandawerk als dat van Harry Stuermer.²³

Met deze overwegingen in het achterhoofd leek het mij de moeite waard de politieke rapportage van de Nederlandse ambassade in Istanbul gedurende de jaren 1914-1918 te inventariseren en te analyseren.

²¹ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*. New York, 1918. Ook gepubliceerd als *Secrets of the Bosphorus*, Londen, Hutchinson, 1918.

²² Lewis Einstein, *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition*. Londen, John Murray, 1917.

²³ Ik heb gebruik gemaakt van de Franse versie van dit boek, Harry Stuermer, *Deux ans de guerre a Constantinople. Etude de morale et politique allemandes et jeunes-turques*. Parijs, Payot, 1917.

Welingelichte Kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

Nederland was natuurlijk in het begin van de twintigste eeuw geen grote mogendheid meer en de Nederlands-Turkse betrekkingen zijn dan ook slechts van zeer beperkt belang te noemen. Aan de andere kant is het zo dat de Nederlandse ambassade als een van de weinige in Istanbul de gehele oorlog door bleef functioneren. Ondanks het geringe belang van de Nederlandse rol in de politiek van het Midden-Oosten in deze periode kan daarom de politieke rapportage van de ambassade vanuit twee verschillende gezichtspunten interessant zijn:

1. Zij kan ons inzicht verschaffen in de manier waarop de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging haar rol als informant van haar regering vervulde. Hoe zij informatie verzamelde, welke bronnen zij kon gebruiken en welke daarvan zij ook werkelijk gebruikte, in welke aspecten van de Turkse politiek zij vooral geïnteresseerd was, en hoe ze de informatie doorgaf aan Den Haag. Een studie van het Nederlandse buitenlands beleid en van de Nederlandse pers zou daarnaast inzicht kunnen verschaffen in de manier waarop deze rapportage het beleid en de publieke opinie beïnvloedde.

2. Als rapportage van neutrale waarnemers die de gebeurtenissen van dichtbij konden volgen, kan zij ons nieuw inzicht verschaffen in de politieke of sociaal-economische ontwikkelingen in het Osmaanse Rijk gedurende de oorlog.

Voor degene die zich vooral interesseert voor de Turkse geschiedenis, is natuurlijk met name het tweede aspect interessant.

Inventarisatie van de Nederlandse archieven

Alvorens conclusies te trekken over het karakter en het mogelijke belang van de politieke rapportage van de Nederlandse ambassade in Istanbul, is het nodig te inventariseren waaruit deze rapportage bestond en wat er in de diverse archieven van bewaard is gebleven.

De politieke rapporten van de ambassade werden geschreven en getekend door de ambassadeur zelf en naar het Ministerie van Buitenlandse Zaken gestuurd met een frequentie van ongeveer één per week. In deze frequentie traden grote variaties op. Ze werden in Den Haag geregistreerd en bewaard in het Kabinetsarchief van het Ministerie van

Buitenlandse Zaken betreffende politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland. Dit archief is uiteindelijk overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief²⁴, waar het nu bewaard wordt onder archiefnummers 54/195 en 54/196. In schril contrast tot de Turkse staatsarchieven is de collectie geheel vrij toegankelijk, zowel voor Nederlanders als voor buitenlanders. Ongelukkigerwijze blijkt bij nadere beschouwing dat de verzameling zeer onvolledig is. Dossier 195 bevat een complete collectie rapporten van januari tot en met december 1914, maar dossier 196 begint in maart 1916 en gaat door tot maart 1917. Na deze datum vinden we alleen nog incidentele rapporten uit oktober 1917. Dan houdt de berichtgeving helemaal op, tot zij weer begint in januari 1920. Afgezien van deze reguliere dossiers zijn er aparte over onderwerpen die kennelijk als bijzonder belangrijk werden beschouwd: 265-266/231a-b over de waarneming door de ambassade van de belangen van onderdanen van de oorlogvoerende mogendheden in Istanbul, 46/108 over Griekse en Turkse wreedheden en 47/110 over de Armeense kwestie.

Gelukkig is het mogelijk de zeer geschonden serie dossiers in het Algemeen Rijksarchief aan te vullen. De handgeschreven versies van de rapporten werden bewaard in het archief van de ambassade in Istanbul en later per schip verzonden naar het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. Daar werden en worden ze bewaard op de afdeling Statistische en Semistatistische Archieven van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, die op verzoek toegankelijk is. De relevante dossiers zijn A1/3/39 en A1/3/40. Helaas blijkt ook deze verzameling verre van compleet. Doos 39 dekt het grootste deel van 1914, doos 40 de rest van 1914, heel 1915, 1916 tot en met november, februari-april en oktober 1917. Na deze datum zijn er alleen losse rapporten van 19 oktober 1918, 12 augustus 1919, 19 september 1919 en 10 januari 1920.

Zoals uit het bovenstaande geconcludeerd kan worden, kunnen we door de beide collecties te combineren een compleet overzicht verkrijgen vanaf het begin van de oorlog tot en met april 1917. Daarnaast

²⁴. Algemeen Rijksarchief 's Gravenhage, Tweede Afdeling, Kabinetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940.

Welingelichte Kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

hebben we enige fragmenten voor de laatste anderhalf jaar van de oorlog. Ongelukkigigerwijze betekent dit dat onze collectie compleet is voor de periode waarvoor ook de Amerikaanse archieven ter beschikking staan (tot april 1917) en dus dat de Nederlandse archieven geen aanvulling op de neutrale berichtgeving over Turkije in de Eerste Wereldoorlog kunnen vormen.

Behalve de reguliere rapportage bevat ook het archief in het Ministerie van Buitenlandse Zaken een aantal dossiers over speciale onderwerpen die voor Nederland (Kennelijk) van groot belang waren. Hierin komt een reeks van onderwerpen aan de orde (waarbij het register van het archief niet altijd een juiste weergave bevat van de werkelijke inhoud van de dossiers). Veruit het belangrijkste apart behandelde onderwerp is dat van de zaken betreffende de Nederlands Indische Mekkagangers en de invloed van het panislamisme. In de dossiers A1/3/29, A1/3/43-49 vinden we krantenberichten over panislamisme, berichtgeving over de Hidjaz en de rapporten van de Leidse arabist Christiaan Snouck Hurgronje.

Behalve het Kabinetsarchief en het ambassade-archief is er nog een derde categorie archiefstukken die van belang zou kunnen zijn voor de completering van ons bestand aan rapporten uit Istanbul, de zogenaamde A-dossiers, die zich thans ook in het Algemeen Rijksarchief bevinden. Dit zijn dossiers die door ambtenaren van het ministerie voor hun minister werden samengesteld als naslagwerken bij de behandeling van actuele zaken. De stukken hiervoor werden naar believen uit de oorspronkelijke archieven gehaald zonder dat daarvoor copieën in de plaats kwamen. Onder de A-dossiers vinden we een aantal dat betrekking heeft op Turkse zaken. Ook hier is weer aandacht voor de Indische pelgrims en voor het Panislamisme (dossiers 74 en 190). Daarnaast zijn er A-dossiers over de Balkanoorlog van 1913 (235, 243) en de Italiaans-Turkse oorlog van 1911-1912 (233), over de eigendomsrechten van vreemdelingen in het Osmaanse Rijk en over de Osmaanse staatsschuld. Geen van de A-dossiers is echter relevant voor completering van ons beeld van de politieke berichtgeving over de periode van de Eerste Wereldoorlog.

Ik heb nergens een verklaring kunnen vinden omtrent de oorzaak van

de onvolledigheid van de collecties in het Rijksarchief en het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

De politieke rapporten van de Nederlandse ambassade in Istanbul bestaan doorgaans uit vier tot zes pagina's. Soms zijn de rapporten een vervolg op eerder verzonden code-telegrammen, waarvan de handgeschreven versies in de ambassade-archieven te vinden zijn. Het komt niet erg vaak voor dat stukken worden bijgesloten, maar als er bijlagen zijn, betreft het of kranteartikelen of vertalingen van overheidsbulletins of wetsteksten.

De bemanning van de post Istanbul

Gedurende de gehele Tweede Constitutionele Periode in het Osmaanse rijk (1908-1918) was de Nederlandse ambassadeur in Istanbul Mr. Van der Does de Willebois, die in 1908 op zijn post was aangekomen en er in 1919 overleed. Uit zijn rapporten leren we Van der Does de Willebois kennen als een intelligente waarnemer, een realist die nieuwe ontwikkelingen snel in de gaten had en die niet gehinderd schijnt te zijn geweest door opvallende vooroordelen of stokpaardjes, afgezien van de nu eens geamuseerde dan weer geërgerde neerbuigendheid jegens de "Oosterling" die voor een diplomaat van zijn generatie gebruikelijk was. De twee andere leden van de Nederlandse diplomatieke staf wier hand soms te zien is in de rapporten, waren de Eerste Dragoman (ambassadetolk), de Armenier Karabetian Efendi, en zijn leerling, de Nederlander Mr. J. H. Kramers, die in september 1915 op uitdrukkelijk verzoek van het Ministerie van Kolonien benoemd was om de Turkse panislamitische propaganda, met name in de pers, te volgen.

Kramers was een zeer interessante figuur²⁵. Hij had rechten en Arabisch gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Leiden, waar hij een leerling was van de beroemde Snouck Hurgronje. Deze laatste was in deze periode zeer invloedrijk, niet alleen als geleerde, maar ook als

²⁵. Een doctoraalscriptie met als onderwerp de biografie van Kramers en zijn plaats in de orientalistische traditie wordt op dit moment geschreven door Jan Jaap van Oosterzee (geschiedenis, Universiteit van Amsterdam).

Welingelichte Kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

adviseur van het Ministerie van Kolonien voor "Inlandse en Arabische Zaken." Snouck Hurgronje nam de panislamitische dreiging voor Nederlands Indie uitermate serieus en hij was direct verantwoordelijk voor de druk die leidde tot Kramers' benoeming in Istanbul. Kramers bleef in Istanbul tot 1921, waarna hij in 1922-23 toegevoegd werd aan de Nederlandse ambassade in Bern, om het verloop van de onderhandelingen tussen de Turkse nationalisten en de Entente staten in Lausanne te volgen. In 1925 was hij lid van de commissie die in naam van de Volkenbond door de provincie Mosul reisde om vast te stellen of deze--oilerijke-- provincie aan Turkije zou moeten worden toegewezen of aan het Britse mandaatgebied Irak. Na zijn terugkeer uit Bern hield hij zich echter hoofdzakelijk bezig met wetenschappelijk werk. In 1922 werd hij benoemd tot lector Turks, Perzisch en instellingen van de Islam aan de universiteit van Leiden --de eerste keer dat aan een Nederlandse universiteit iemand specifiek voor Turks werd benoemd. In 1939 werd hij benoemd tot hoogleraar Arabisch, een post die hij bekleedde tot aan zijn dood in 1951. De bijdrage van Kramers aan de politieke rapportage vanuit Istanbul bestaat uit persverslagen (zijn eigenlijke werk) en enkele interessante rapporten, onder andere over de hervormingen van het Turkse recht (gedateerd 6 maart 1917). Daarnaast is het aannemelijk dat de rapporten van de ambassadeur mede op zijn informatie en opinies gebaseerd zijn geweest, maar daarover is niets met zekerheid te zeggen.

De inhoud van de politieke rapportage

Waarnaar ging de interesse van de Nederlandse regering en haar vertegenwoordigers in Istanbul in de jaren 1914-18 uit?²⁶ Twee gebieden springen er wat dit betreft uit: de afschaffing van het stelsel van de

²⁶. De Nederlands-Turkse betrekkingen in deze periode zijn onlangs het onderwerp van een grondige studie geweest in het kader van de doctoraalscriptie van Peter Paul van Vugt, *De Nederlandse Betrekkingen met het Oude en Nieuwe Turkije 1914-1929*. (geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1986).

capitulaties, de bijzondere rechtstoestand die onderdanen van Europese staten, ook Nederlanders, in het Osmaanse Rijk genoten en de panislamitische agitatie.

Op 9 september 1914 liet de Porte de vertegenwoordigers van de grote mogendheden weten dat de capitulaties met ingang van 1 oktober 1914 eenzijdig zouden worden afgeschaft. De mogendheden werden uitgenodigd handelsverdragen op basis van het internationale recht met het Osmaanse Rijk te sluiten. Een dag later ontvingen de vertegenwoordigers van de tweederangs mogendheden, waaronder Nederland, dezelfde nota. De Entente staten en Italië reageerden ogenblikkelijk. Zij stelden zich op het standpunt dat de capitulaties verdragsstatus hadden en derhalve niet eenzijdig konden worden afgeschaft. Van der Does de Willebois was in eerste instantie meer gematigd. Persoonlijk kon hij begrip op brengen voor het Turkse verlangen een stelsel af te schaffen dat door de mogendheden systematisch misbruikt was. In zijn eerste antwoord aan de Porte wees hij de Turkse interpretatie van de capitulaties als een eenzijdig verleende gunst af, maar hij vermeed te praten over het al dan niet erkennen van de afschaffing. Den Haag gaf hem echter al snel instructie, zich bij het standpunt van de Entente staten aan te sluiten. Ondanks de schijnbare solidariteit van de mogendheden tegenover het Osmaanse besluit verhinderde de oorlogssituatie de ontwikkeling van een gemeenschappelijk diplomatiek optreden en de Nederlandse ambassadeur moest in de jaren die volgden zijn eigen lijn ontwikkelen om te kunnen blijven functioneren in een feitelijk totaal veranderde situatie, die hij officieel niet kon erkennen. Zijn beleidslijn gedurende de oorlogsjaren was consistent: hij liet de onderdrukking van de Nederlandse economische privileges voor wat ze was, maar verzette zich fel tegen iedere poging de juridische voorrechten van de Nederlanders te ondermijnen. Een voorbeeld hiervan was zijn halsstarrige weigering Karabetian en Kramers enige andere titel te geven dan die van "Dragoman", ondanks het feit dat de voorheen zo machtige functie van deze ambasadetolken tezamen met de capitulaties was afgeschaft. De hele kwestie van de capitulaties neemt veel ruimte in beslag in de rapporten van 1914 en latere jaren. Daarnaast is het een belangrijk onderwerp van het archief over Consulaire en Handelszaken (dossier-

nummer B 196/30/548 in het archief van Buitenlandse Zaken)²⁷, dat overigens in een dergelijke staat van desorganisatie verkeert dat het slechts moeilijk geraadpleegd kan worden.

Wat het panislamisme betreft, dit was al sinds vele jaren een spookbeeld voor het Ministerie van Kolonien dat tenslotte verantwoordelijk was voor het bestuur over veertig miljoen moslims in Nederlands Indie. Zoals bovenvermeld nam Snouck Hurgronje, die vanaf 1889 optrad als regeringsadviseur, de dreiging van Osmaanse panislamitische agitatie zeer serieus. Hij was op verschillende tijdstippen voorstander van drastische maatregelen om de beïnvloeding van de Indische moslims tegen te gaan, zoals een verbod op Arabische immigratie in Nederlands Indie en zelfs een verbod op de Hadjdj van de Javaanse moslims. Het was ook Snouck die het idee lanceerde om arabisten aan de ambassade in Istanbul toe te voegen voor het observeren van panislamitische bewegingen. De eerste die met een dergelijke opdracht benoemd werd, was Mr. A.H. Van Ophuyzen, die van 1909 tot 1912 in Istanbul werkte. Zijn verblijf was geen succes doordat zowel het Ministerie van Buitenlandse Zaken als Van der Does de Willebois de panislamitische dreiging niet echt serieus namen en Van Ophuyzen andere taken gaven. Toch bleef Snouck Hurgronje na de terugkeer van Van Ophuyzen ageren voor de benoeming van een nieuwe islamoloog in Istanbul, uiteindelijk, zoals we gezien hebben, met succes. Toen Kramers in 1915 benoemd werd, was voor velen al duidelijk dat van het panislamisme weinig dreiging uitging. De door de Osmaanse regering in november 1914 geproclameerde Djihad tegen Engeland, Rusland en Frankrijk had immers nauwelijks respons gekregen. Ook Kramers' eigen rapporten bevestigen het gelijk van de ambassadeur, dat het panislamisme in deze tijd een papieren tijger was en net als zijn voorganger bracht ook Kramers zijn tijd al spoedig door met allerlei andere diplomatieke taken.²⁸

Waarover rapporteerde de ambassade nog meer, afgezien van deze speciale aandachtsgebieden? In de eerste plaats natuurlijk over de oorlogvoering zelf. Van der Does de Willebois was vanaf het allereerste

27. Van Vugt, op. cit., pp. 25-45.

28. Van Vugt, op. cit., pp. 18-26, 46-52.

begin de overtuiging toegedaan dat de beslissing aan Duitse kant aan de oorlog deel te gaan nemen een ernstige fout van het regerende Comité voor Eenheid en Vooruitgang (CEV) was en hij was er ook zeker van dat het inderdaad een autonome beslissing van het Comité was geweest en niet was afgedwongen door de Duitsers. Hoewel hij Istanbul niet verliet, probeerde hij toch zoveel mogelijk op de hoogte te blijven van de ontwikkelingen aan de fronten, via Turkse en vooral Duitse contacten. Hij rapporteert over de de strijd aan de Dardanellen, waarover hij informatie krijgt van Duitse officieren die terugkeren van het front, onder anderen van veldmaarschalk Liman von Sanders, de commandant van het Dardanellenfront en het hoofd van de Duitse militaire missie in het Osmaanse Rijk. Hij voegt aan deze informatie eigen observaties toe over troepenbewegingen en wapentransporten in en om Istanbul en over het aantal en de toestand van de gevangengenomen Britse en Franse militairen. Dit laatste kan hij doen omdat zijn beide dochters als vrijwilligers in het Taşkışla ziekenhuis in Istanbul werken, waar alle gewonde gevangenen ondergebracht worden. Ook zijn rapportage over de meer afgelegen fronten is vaak actueel en accuraat. Op 25 november 1915 bericht hij dat de Arabische stammen in Irak de kant van het Britse expeditieleger kiezen en dat de Arabische publieke opinie in Syrië zich tegen het CEV aan het keren is. De omsingeling van de Britse troepen onder generaal Townshend in Kut al-Imara van begin december wordt vermeld op 26 januari 1916 en we vinden het eerste bericht over de Arabische opstand in de Hidjaz op 8 juli 1916, slechts tien dagen na de eerste proclamatie van de Sharif Husayn in Mekka.²⁹ Gedurende heel 1915 en het begin van 1916 bericht de ambassadeur met grote regelmaat over de stand van zaken met betrekking tot de voorbereidingen van een nieuwe Turkse veldtocht naar het Suezkanaal.

Een volgend onderwerp dat veel aandacht in de berichten krijgt, is de staat van de Turkse economie: de inflatie, de schaarste en de duurte, de zwarte markt en de rol daarin van politici en militairen. Van der Does ziet İsmail Hakkı Pasha, de intendant van het Osmaanse leger als de voornaamste boosdoener in dit verband, maar hij karakteriseert hem tegelijkertijd als onmisbaar vanwege zijn organisatieta-

29. Vergelijk: Ahmet Cemal, op. cit., p. 226.

Welingelichte Kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

lent.³⁰ Hij heeft veel kritiek op de pogingen van het CEV en de regering om een nationale economie te scheppen, pogingen die hij afdoet als kleingeestig, rancuneus en chauvinistisch. Een wet zoals degene die bepaalde dat alle winkelreclames in het Turks gesteld moesten zijn (met uitzondering van Duits in Gothisch schrift tot maximaal een derde van de omvang van het Turks) ziet hij als een uiting van xenofobie.³¹ Voor het feit dat de Turkse regering in een oorlogssituatie problemen had met de dominantie door christelijke minderheden van dubieuze loyaliteit over de eigen economie, vinden we bij Van de Does weinig begrip.

Turks-Duitse relaties krijgen ook veel aandacht. Het beeld dat we van deze "wapenbroederschap" krijgen is er een van voortdurende wrijving en intriges, waarbij de Duitsers proberen greep te krijgen op de Turkse regering en de Turken op hun beurt proberen de Duitse invloed te beperken en manoeuvreerruimte te behouden. Op 5 november 1915 meldt Van der Does bijvoorbeeld dat de post van minister van buitenlandse zaken met Duitse steun afgenomen is van Prins Sait Halim Pasha, die die post naast zijn grootvizierschap bekleedde. De reden hiervoor was volgens het rapport dat Sait Halim een marionet van de machtigste Unionistische leider, Talât Pasha, was. Talât Pashas relaties met de Duitse ambassade waren zeer gespannen en de ambassade hoopte dat de benoeming van de als ambitieus en invloedrijk beschouwde Halil Bey tot minister van buitenlandse zaken een tegenwicht tegen Talât's invloed zou kunnen vormen. Een week later bericht Van der Does weer over de bitterheid en het wantrouwen tussen de Osmaanse regering en de Duitse ambassade. Vanaf november 1915 ondergingen de Osmaans-Duitse relaties een verdere verkoeling die voor een groot deel te wijten was aan het arrogante en excentrieke optreden van de nieuwe Duitse ambassadeur von Metternich. Van der Does kende Von Metternich al van de tijd dat zij beiden in Egypte gestationeerd waren geweest en hij zag de problemen aankomen. Hij had persoonlijk geen slechte relatie met de nieuwe ambassadeur, maar vond hem niet de juiste man op de juiste plaats, vanwege zijn ongeduld, zijn incidentele grofheid en zijn permanente

³⁰. BuZa A1/3/40 van 29.8.1916.

³¹. BuZa A1/3/40, 19.11.1915.

schraapzucht. Von Metternich, die zijn benoeming uitsluitend te danken schijnt te hebben gehad aan het feit dat hij een gunsteling van Keizer Wilhelm II was³², werd uiteindelijk in september 1916 op aandrang van de Osmaanse regering teruggeroepen naar Berlijn.³³

Van der Does de Willebois kende de chef van de Duitse militaire missie, Liman von Sanders, vrij goed en had veel respect voor zijn strenge, maar eerlijke optreden.³⁴ Hij rapporteert vaak over de spanningen tussen Liman von Sanders en de Turkse minister van oorlog Enver Pasha. Enver Pasha, die behalve minister ook vice-opperbevelhebber (onder het nominale commando van de Sultan) was, wenste dat de officieren van de Duitse missie volledig onder het Turkse opperbevel zouden staan, terwijl Liman von Sanders zijn missie als een Duitse eenheid onder Duits keizerlijk bevel bleef beschouwen. Volgens Van der Does koos een groot deel van de Duitse militaire missie uit persoonlijke antipathie voor Liman von Sanders de kant van Enver. De leider van deze factie was generaal Bronsart von Schellendorf, chef van de Turkse generale staf, direct onder Enver. Zolang Baron von Wangenheim (voor wiens "krachtige persoonlijkheid" - een understatement - Van der Does de hoogste achting had) als ambassadeur druk op zowel Bronsart als Liman uitoefende, kon een crisis worden vermeden, maar na zijn plotse-linge dood in oktober 1915 barstte de vete weer in volle hevigheid los. Van der Does verwachtte dat de Duitsers Liman von Sanders uiteindelijk zouden opofferen omdat het handhaven van de zeer pro-Duitse Enver in zijn positie voor hen toch zwaarder zou tellen.³⁵ Niettemin zag Enver zich, toen de chef van de Duitse missie in april 1916 zijn ontslag aanbood, gedwongen hem schriftelijk verontschuldigingen aan te bieden om hem te vermurwen.³⁶

Het totaalbeeld dat we uit de rapporten krijgen bevestigt wat wij

32. BuZa A1/3/40, 17.11.1915.

33. Volgens het rapport van 27.9.1916 had de Turkse minister van buitenlandse zaken Halil Bey in Berlijn om zijn terugroeping gevraagd.

34. BuZa A1/3/40, 26.2.1916.

35. BuZa A1/3/40, 22.3.1916.

36. BuZa A1/3/40, 26.4.1916.

Welingelichte kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

ook uit andere bronnen weten: de Duitsers waren impopulair en de zo gepropageerde "wapenbroederschap" was in feite een verstandshuwelijk. Er heerste vrij algemeen het gevoel dat de Duitsers het Osmaanse Rijk slechts voor hun eigen doeleinden gebruikten. In één opzicht verschilt de visie van Van der Does duidelijk van die van veel van zijn tijdgenoten, met name in Groot Brittannië: volgens hem waren het in feite de Turken die de politieke situatie domineerden, ondanks het feit dat de Duitse officieren de dagelijkse controle hadden over een groot deel van de legers aan het front. De Unionistische leiders slaagden er, ondanks de militaire en economische zwakte van het Osmaanse rijk, goed in de Duitsers onder druk te houden met de dreiging van een aparte vrede met de Entente. Met name Talat schijnt deze kaart met verve gespeeld te hebben. Er zijn verschillende berichten over contacten tussen hem en de Entente, vooral via Cavit Bey, de CEV minister van financiën, van wie bekend was dat hij een fel tegenstander was van de Turkse deelname aan de oorlog aan Duitse kant.³⁷ Het feit dat generaal Townshend na zijn overgave in Irak met veel égarde behandeld werd, waarbij hij zich vrij door Istanbul kon bewegen met zijn eigen motorboot en deel kon hebben aan het sociale circuit,³⁸ werd ook geïnterpreteerd als een wenk aan de Duitsers dat zij het Turkse bondgenootschap niet als vanzelfsprekend moesten beschouwen.³⁹ Het was vanwege deze politiek van Talat Pasha, dat de Duitse ambassade probeerde Halil Bey als een alternatieve leider van het CEV te lanceren. Zoals we gezien hebben steunde zij zijn kandidatuur voor de opvolging van Sait Halim Pasha als minister van buitenlandse zaken. In februari probeerde zij - zonder succes - Halil tot opvolger van Sait Halim als grootvizier te maken in plaats van Talat.⁴⁰

37. BuZa A1/3/40, 11.11.1915, 13.1.1916, 7.10.1917.

38. De zeer luxueuze gevangenschap van Townshend, die zich die behandeling overigens zonder enige scrupules liet welgevallen, wordt uitgebreid beschreven in Russel Braddon, *The Siege*, New York, Viking, 1969.

39. BuZa A1/3/40, 17.6.1916.

40. BuZa A1/3/40, 21.2.1917.

Van der Does de Willebois was duidelijk minder goed geïnformeerd over wat er binnen de Osmaanse regering of binnen het Comité voor Eenheid en Vooruitgang omging. Het aantal Turkse militairen en politici dat in zijn rapporten genoemd wordt, is alles bij elkaar ook opvallend gering: elf gedurende de hele periode 1914-1917. De ambassadeur ziet, terecht, Talat als de machtigste man in de Turkse politiek, ondanks het feit dat Enver via zijn functies de controle over het leger heeft. Halil Bey en İsmail Canbolat beschouwt hij, eveneens terecht, als de mensen die Talat binnen het CEV het meest na staan, hoewel Halil tegelijkertijd als mogelijke rivaal wordt gezien. Van der Does heeft weinig goede woorden over voor Enver Pasha, die hij als kortzichtig, ijdel en corrupt karakteriseert. Volgens hem is Enver voor zijn positie afhankelijk van İsmail Hakkı Pasha, de intendant, omdat deze met op de zwarte markt verdiend geld Enver financieel steunt en hem zo in staat stelt, er een soort privé-leger op na te houden. Dit is waarschijnlijk een verwijzing naar de de door Enver gestichte *Teşkilât-ı Mahsusa* (Speciale Organisatie).⁴¹

Gedurende de periode december 1914-april 1915 vinden we een aantal rapporten over de plannen van de Turkse regering om de Sultan, de regeringszetel, het goud van de centrale bank en de staatsarchieven naar het binnenland van Anatolie (Bursa, Eskişehir of Konya) of Thracie (Edirne) te verhuizen, wanneer een doorbraak van de marines van de Entente door de zeeengte van de Dardanellen zeer waarschijnlijk lijkt.

Soms vangt de ambassadeur berichten op over interne conflicten binnen het CEV. Zo meldt hij op 27 augustus 1915 dat er diepgaande verdeeldheid in het Comité heerst over de Turkse deelname aan de oorlog. Op dezelfde dag vermeldt hij een anti-oorlogsdemonstratie van vrouwen voor de de ingang van de Hoge Porte. Op 26 augustus 1916 bericht hij over geruchten dat er een poging tot een staatsgreep is geweest door Turkse officieren en over grote aantallen arrestaties. Op 4 september zegt hij dat hij heeft gehoord dat één van Envers eigen adjudanten bij deze poging betrokken is geweest. De naam van Yakup Cemil, de adjudant van Enver die later als leider van het complot werd geëxecuteerd, komt in de rapporten niet voor. Het is interessant dat de

⁴¹. BuZa A1/3/40, 29.8.1916.

Welingelichte Kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

ambassadeur --in tegenstelling tot de meeste bronnen over deze periode --het Osmaanse Rijk beschouwt als geregeerd door een tweemanschap, dat van Talât en Enver, en geen vergelijkbare invloed toekent aan Cemal Pasha, van wie hij alleen opmerkt dat die "enige invloed in het leger heeft". Deze interpretatie is ongetwijfeld juist. De positie van Cemal en zijn factie was na het uitbreken van de oorlog zeer verzwakt toen hij het commando over het Vierde Leger aan het Sinai-front op zich nam en geen contact met de hoofdstedelijke politiek meer kon houden.⁴² Mustafa Kemal Pasha, de latere Atatürk, die hoogstwaarschijnlijk een van de officieren uit de kring rond Cemal was, komt in de rapportage niet voor.

Hoewel de rapportage uit Istanbul geen belangrijke nieuwe inzichten verschaft over de grote lijnen van de geschiedenis van het Osmaanse rijk in de Eerste Wereldoorlog, komen er in de rapporten toch hier en daar opvallende kleine berichten voor over diverse onderwerpen, waar de lezer graag meer van zou willen weten. Een paar voorbeelden: Het is bekend dat ongeveer 30.000 man Osmaanse troepen in 1916-1917 op het Galicische front hebben gevochten. Van der Does meldt het aanstaande vertrek van deze troepen, maar hij zegt erbij, dat volgens zijn informant de oorspronkelijke bedoeling was deze troepen te vervangen door Slavische onderdelen van het Oostenrijks-Hongaarse leger, omdat deze in de strijd tegen het Russische leger in Galicie onbetrouwbaar waren gebleken. Deze plannen zijn, als ze al echt bestaan hebben, nooit verwerkelijk: soldaat Schwejk heeft het Sinai-front nooit bereikt.⁴³

Op 4 september 1916 kondigde de Porte aan dat, ingeval Griekenland de oorlog aan het Osmaanse Rijk zou verklaren, alle Griekse onderdanen onmiddellijk naar het binnenland van Anatolie zouden worden gedeporteerd. Dit roept de vraag op of naast de grote deportaties van Armeniers die sinds 1915 aan de gang waren, werkelijk ook een tweede *tahdjir* werd overwogen, ditmaal in het westen van het land.

⁴² Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*. Leiden, Brill, 1984, p. 54.

⁴³ BuZa A1/3/40, 24.7.1916.

Op 19 mei 1916 is er een berichtje dat in het Osmaanse leger lijfstraffen gevangenisstraffen zullen vervangen. De reden hiervoor is dat hierdoor de effectieve sterkte van het leger minder aangetast zal worden. Dit werpt een schril licht op de grote moeite die de Osmaanse leiding had om het leger numeriek op peil te houden. De tegenstanders van het rijk waren stuk voor stuk volkrijker, hadden hogere recrutingspercentages en hadden minder te lijden van ondervoeding en ziekte. In de laatste jaren van de oorlog werd ook desertie een steeds groter probleem.

Volgens een rapport van 10 april 1917 is de reden dat de Osmaanse regering aarzelde de betrekkingen met de Verenigde Staten te verbreken, dat zij bang was voor de interventie van de Amerikaanse troepen op de Filippijnen (45.000 man) in het gebied van de Perzische Golf. Het is een bericht met een merkwaardig vertrouwd klank voor de moderne lezer, maar deze militaire optie is in de Eerste Wereldoorlog nooit gerealiseerd.

De informatiebronnen van de Nederlandse ambassade

De belangrijkste bron van informatie waarop de Nederlandse ambassadeur zijn rapporten baseerde, was ongetwijfeld de Duitse ambassade, waar hij goede en zelfs hartelijke contacten met een aantal mensen schijnt te hebben onderhouden. De tweede mondelinge bron die te identificeren is, wordt gevormd door de officieren van de Duitse militaire missie geleid door veldmaarschalk Liman von Sanders. Deze schijnt over het algemeen niet loslippig te zijn geweest waar het strategische informatie betreft, maar zijn ondergeschikten waren dat vaak wel. Behalve deze twee traceerbare bronnen wordt er regelmatig verwezen naar "betrouwbare" en "welingelichte" bronnen, waarover wij verder niets weten.

Onder de schriftelijke bronnen herkennen we overheidsdecreten en proclamaties, die door het dragomanaat van de ambassade vertaald worden en waarvan de Franse tekst soms als bijlage bij de rapporten wordt meegezonden. Ondanks de heersende censuur, lijken ook de kranten een belangrijke bron van informatie te zijn geweest. In weerwil van de aanwezigheid van een dragoman die Turks kende, en van een leerling-

Welingelichte kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de Eerste Wereldoorlog

dragoman (Kramers) die de specifieke opdracht had de islamitische pers te volgen, is de belangrijkste bron in deze categorie blijkbaar de franstalige krant *Hilâl* geweest, waarvan regelmatig knipsels naar Den Haag worden gestuurd.

Het feit dat de betrekkelijk goed geïnformeerde situatie van de Nederlandse ambassade sterk afhankelijk was van haar goede contacten met de Duitse collega's, wordt bevestigd door een zichtbare achteruitgang in de kwaliteit van de berichtgeving na de Eerste Wereldoorlog. Als neutraal gebleven land, dat ook nog eens de Duitse keizer asiel op zijn grondgebied had verleend, genoot Nederland geen grote populariteit bij de Entente machten die het na de oorlog in Istanbul voor het zeggen hadden. Daardoor verloor de ambassade zijn ingangen en moest zij op haar eigen waarnemingen afgaan. In dat verband moet de plotselinge dood van Van der Does de Willebois zeker als een tegenslag aangemerkt worden, aangezien noch zijn onmiddellijke vervanger, Paulus, noch zijn echte opvolger Van Welderen Rengers, van vergelijkbaar kaliber schijnen te zijn geweest. Kramers, die tot 1921 in Istanbul was, bleef goed gefundeerde en intelligente rapporten schrijven over de politieke ontwikkelingen in Turkije en met name over de opkomst van de nationalistische beweging. Ook na zijn terugkeer naar Nederland bleef hij dit nog volhouden, toen op basis van kranten die hem vanuit Istanbul werden toegestuurd.

Conclusie

Samenvattend kunnen we zeggen dat de politieke rapportage van de Nederlandse ambassade in Istanbul gedurende de oorlogsjaren 1914-1918, die helaas ontbreekt voor de periode waarin zij het meest interessant zou kunnen zijn (april 1917-november 1918), geen werkelijk nieuwe inzichten oplevert voor de grote lijnen van de geschiedenis van deze periode. Wel is het een betrekkelijk onbevooroordeelde, kwalitatief goede rapportage die op detailpunten kan leiden tot retouchering van het bestaande beeld.